

ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА: СУТНІСТЬ І ЗНАЧЕННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Стаття присвячена аналізу проблеми поняття і змісту кримінально-процесуальної форми як юридичної дефініції в цілому, так і з точки зору наукових досліджень процесуальної форми вченими різних галузей права.

Ключові слова: процесуальна форма, кримінальний процес, кримінально-процесуальна форма, судочинство.

Процесуальна форма належить до фундаментальних понять кримінально-процесуальної науки, які, незважаючи на виключну роль і значення в юридичному процесі, залишаються недостатньо розробленими на рівні як доктрини, так і законодавчого закріплення. Між тим, від точності її визначення залежить розв'язання низки важливих проблем не тільки теоретичного, а й практичного характеру. У період реформування кримінально-процесуального законодавства України, гармонізації його з міжнародними стандартами в галузі прав людини й відправлення правосуддя проблема єдності й диференціації кримінально-процесуальної форми набуває особливого значення, адже правозастосовний процес, різновидом якого як-раз і є процес кримінальний, потребує

впровадження найбільш доцільної процедури, що дозволяє вирішити його завдання в оптимальні строки, захистити права й законні інтереси його учасників, урегулювати кримінально-правовий конфлікт. Це зумовлює необхідність звернення до дослідження сутності кримінально-процесуальної форми як найважливішого складника механізму правового регулювання, виявлення сутнісних ознак та елементів, що утворюють її зміст, з'ясування її ролі та значення в сучасному правозастосовному процесі.

У загальнотеоретичному плані юридична процесуальна форма комплексно проаналізована в колективній монографії під загальною редакцією П. Є. Недбайла й В. М. Горшеньова «Юридическая процессуальная форма: теория и

практика» (1976 р.). Теорія юридичного процесу, і зокрема процесуальна форма, на сучасному етапі продовжує розроблятися й іншими дослідниками загально-теоретичних проблем процесу – А. О. Павлушиною, В. Н. Протасовою, С. М. Олейніковим та ін.

В аспекті діяльності юрисдикційних органів це питання в радянський період досліджувалося в роботах відомих учених – фахівців у галузі цивільного (С. М. Абрамова, М. А. Гурвича, О. Ф. Клеймана, Н. О. Чечиної) та кримінального процесів (В. Д. Арсенєва, О. П. Гуляєва, Т. М. Добровольської, Л. Д. Кокорева, Я. О. Мотовіловкера, І. Д. Перлова, Р. Д. Рахунова, М. С. Строговича, В. М. Шпильова, П. С. Єлькінд, М. Л. Якуба).

Незважаючи на наявність спеціальних досліджень значених науковців з проблеми поняття і змісту процесуальної форми, більшість їх положень мають дискусійний характер. Останніми роками спостерігається зростання наукового інтересу до цієї проблематики, вона стала предметом наукових пошуків таких українських і російських учених, як Ю. М. Грошевий, Ю. А. Іванов, К. Б. Калиновський, С. М. Мельник, В. В. Молдован, А. В. Ленський, Л. М. Лобойко, О. В. Смирнова, Т. В. Трубінова, М. О. Юркевич, Ю. К. Якимович та ін.).

У загальній теорії права під процесуальною формою розуміють сукупність однорідних процедурних вимог, що пред'являються до дій учасників процесу і спрямовуються на досягнення певного матеріально-правового результату. Іншими словами, процесуальна форма становить собою особливу юридичну конструкцію, яка втілює принципи найбільш доцільної процедури здійснення певних повноважень [6, с. 14]. Ця дефініція може претендувати на уніфіковану для всіх видів юридичного процесу, а не тільки для діяльності юрисдикційних органів, бо в ній втілено основні риси, що виражають сутність даного поняття. Утім, стосовно кримінального процесу воно може бути конкретизоване з урахуванням особливостей даного різновиду юридичного процесу, що надасть можливість виявити його специфіку саме в цій сфері державної діяльності.

За визначенням Л. М. Лобойка, кримінально-процесуальна форма – це встановлений законом порядок провадження у кримінальній справі в цілому, порядок виконання окремих процесуальних дій і порядок прийняття процесуальних рішень [4, с. 19]. Схоже формулювання цього поняття пропонується й іншими вченими: це особливий, установленний законом процесуаль-

ний порядок порушення, розслідування, розгляду й вирішення кримінальних справ, що полягає у визначенні: а) послідовності стадій кримінального процесу та умов переходу справи з однієї стадії в іншу; б) загальних умов провадження в конкретній стадії; в) підстав, умов і порядку провадження окремих процесуальних дій, за допомогою яких державні органи й посадовці реалізують свої процесуальні повноваження, а громадяни і юридичні особи здійснюють свої права й виконують свої обов'язки; г) видів, змісту й форми процесуальних рішень, що можуть бути прийняті у кримінальній справі [1, с. 29].

Як зазначає С. М. Мельник, процесуальна форма у кримінальному судочинстві – це визначена кримінально-процесуальним правом і регламентована законом система процесуальних інститутів і правил, послідовність стадій кримінального процесу й сутність процесуальних вимог, що ставляться до учасників кримінального судочинства, яка встановлює: а) засади найбільш доцільної процедури здійснення їх повноважень; б) способи і строки здійснення процесуальних дій, пов'язаних зі збиранням, дослідженням та оцінкою доказів; в) порядок прийняття й оформлення рішень; г) правовий режим діяльності суду, органів розслідування прокурорсько-

го нагляду й умови, створювані для провадження кримінальної справи; д) реалізацію прав усіх учасників процесу; е) гарантію досягнення бажаного матеріально-правового результату [5, с. 6-7]. Висловлено й погляд, за яким кримінально-процесуальна форма становить собою правовий режим кримінально-процесуальної діяльності, що включає виконання певних процесуальних умов, дотримання юридичних процедур і забезпечення гарантій при провадженні по кримінальній справі [3, с. 11].

Не прагнучи навести всі існуючі в науці точки зору щодо поняття «кримінально-процесуальна форма», відзначимо їх схожість і наявність у них загальних рис, що мають сутнісний характер і тому логічно включаються науковцями до формулювання наведеної дефініції. До таких положень, з нашого погляду, належать: а) особливий порядок провадження; б) його чітке правове врегулювання; в) спрямованість передбаченого законом порядку на вирішення завдань конкретного напрямку процесуальної діяльності.

Кримінальне законодавство, яке визначає межі злочинного і встановлює покарання за вчинений злочин, реалізується виключно у відповідній процесуальній формі, якою може бути лише кримінально-проце-

суальна як зовнішнє вираження внутрішнього змісту, що забезпечує діяльність органу дізнання, слідчого, прокурора й суду по розкриттю й розслідуванню злочину, а також вирішенню кримінальної справи. Суттєвою ознакою досліджувальної форми, якою, як вбачається, доречно доповнити наведений вище перелік, є те, що її складає система вимог нормативного характеру, що передбачає наявність у своєму складі правил, що окреслюють коло й порядок діяльності всіх без винятку осіб, які беруть участь у процесі, а також послідовність, зміст і характер у всіх їх дій [9, с. 10].

Наведене дозволяє дійти висновку, що *кримінально-процесуальна форма* -- це сукупність закріплених законом юридичних процедур, умов і гарантій, що забезпечують вирішення завдань кримінального судочинства. При цьому під процедурами розуміється передбачена законом послідовність здійснення як окремих процесуальних дій, так і їх сукупностей, утворюючих зміст окремих проваджень і стадій кримінального судочинства. Процесуальні умови – це нормативні положення, що встановлюють підстави провадження процесуальних дій, коло їх учасників, строки проведення, права й обов'язки осіб, які беруть у них участь. Кримінально-проце-

суальні гарантії становлять собою спеціальні правові засоби, що забезпечують реалізацію прав і законних інтересів учасників процесу, а також виконання ними процесуальних обов'язків [11, с. 28-29]. Названі елементи процесуальної форми в їх абстрактному вираженні притаманні будь-якому типу кримінального процесу. Утім, їх конкретне змістовне наповнення суттєво відрізняється в різних процесуальних системах, що дозволяє визначити типологію процесу, назвати його характерні ознаки.

Розуміння процесуальної форми як сукупності юридичних процедур дозволяє стверджувати, що цим поняттям охоплюються як кримінальне провадження в цілому, так і окремі його види, стадії кримінального процесу, а також порядок здійснення окремих процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень. Це дає підстави погодитися з висловленою в юридичній літературі точкою зору щодо коректності використання правових конструкцій «процесуальні форми судочинства» і «процесуальна форма судочинства» [12, с. 9], які співвідносяться між собою як особливе й загальне.

Структуру кримінального процесу та його процесуальну форму можна характеризувати не тільки в плані часових меж його окремих етапів (стадій), а й

за предметною ознакою, тобто за процесуальними провадженнями, що виділяються за певними критеріями. У зв'язку із цим виникає запитання щодо співвідношення категорій «процес» і «провадження», відповідь на яке в науковій юридичній літературі не є однозначною. Одні процесуалісти розглядають їх як особливе й загальне, інші виходять з того, що «провадження» є більш широким за змістом терміном, ніж «процес» [10, с. 8-10]. Відповідь же знаходиться в законодавчій площині, адже звернення до Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК) дозволяє дійти висновку, що процес — це сукупність проваджень справ у суді першої інстанції, по перевірці вироків, постанов та ухвал суду тощо. У чинному КПК спостерігається певна непослідовність законодавця в оперуванні даним терміном. Слід звернути увагу на те, що, на відміну від категорії «стадія кримінального процесу», що отримала ґрунтовне наукове розроблення, хоча майже не використовується в законодавстві, категорія «кримінально-процесуальне провадження», будучи затребуваною законодавцем, на жаль, недостатньо досліджена в наукових правових джерелах.

Виділяючи провадження в суді першої інстанції, законодавець не називає досудовим

провадженням порушення кримінальної справи, дізнання й досудове слідство, що вбачається алогічним: адже цей етап кримінального процесу цілком відповідає ознакам окремого провадження. Кожне провадження є цілісною сукупністю процесуальних дій і рішень, спрямованих на досягнення свого загального завдання, що так чи інакше пов'язано із завданнями кримінального процесу, визначеними у ст. 2 КПК. Специфіка його завдань обумовлює й особливості процесуального порядку й засобів, що використовуються для їх вирішення. У зв'язку із цим заслуговує на увагу позиція А. О. Павлушиної, що провадження у процесі вирізняються не тільки і не стільки ознакою процесуальних пілг або обмежень, скільки просто нейтральними процесуальними особливостями, викликаними специфікою розгляду справ тієї чи іншої категорії [7, с. 324].

Процесуальна форма є невід'ємною стороною кримінального судочинства, оскільки становить собою правову форму діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокурора й суду. Її значення досить детально проаналізовано М. Л. Якубом, який виділив такі аспекти цієї форми: а) вона гарантує умови послідовної реалізації демократичних принципів кримінального судочинства; б) виз-

начає стабільний, юридично окреслений режим провадження по кримінальних справах [8, с. 101-108]; в) містить умови, спрямовані на досягнення активності правоохоронних органів; г) містить гарантії прав і законних інтересів громадян; д) створює умови для проведення повного, всебічного й об'єктивного дослідження обставин справи; е) включає засоби, що дозволяють з'ясувати в процесі провадження по кримінальній справі причин та умов учинення злочину і життя заходів, спрямованих на його попередження; є) має важливе значення для підтримання авторитету суду й переконливості його рішень [12, с. 12].

Кримінально-процесуальна форма забезпечує найбільш доцільні умови й порядок ведення судового провадження, його юридично визначений режим, на підставі чого можна вести мову про її правову цінність. Багатоаспектність даного феномену зумовлює потребу виділення і його соціальної цінності, що знаходить прояв у спрямованості кримінально-процесуальної форми на вирішення завдань кримінального судочинства, зокрема, на захист прав і законних інтересів його учасників, інтересів суспільства й держави. При цьому варто відзначити, що для їх вирішення допускаються лише ті процесуальні засоби, які узгоджуються з

правами й законними інтересами особи, містять гарантії від незаконного втручання, фізичного або психічного тиску, застосування засобів, принижуючих її честь і гідність. Значення процесуальної форми полягає також і в тому, що вона спрямована на єдність слідчо-прокурорської й судової практики, що, у свою чергу, створює необхідні умови для реалізації принципу рівності всіх перед законом і судом.

Процесуальну форму не слід ототожнювати з формалізмом. Будь-яка процедура завжди пов'язана з певним набором формальностей, які мають на меті забезпечити гарантії її учасникам. Досить часто формалізація процедури отримує негативну оцінку через складність застосування, брак певної свободи поведінки, обмеження розсуду правозастосовника тощо. Проте є зовсім інша її сторона, позитивне значення якої слід враховувати, а в окремих випадках саме їй надавати перевагу. У цьому плані є сенс погодитися з точкою зору Ж.-Л. Бержеля, що процесуальний формалізм за умови правильного дозування є гарантією якісного правосуддя й оплотом прав захисту проти свавілля суддів [2, с. 565]. Формалізація кримінального процесу, з одного боку, надає можливість його суб'єктам мати чітке уявлення щодо передбаченої законом

процедури, можливих рішень органів та осіб, які здійснюють провадження, а з другого – звучує простір для дискреції, вільного розсуду й суб'єктивізму при застосуванні норм права, чим забезпечує прозорість правозастосовної діяльності, дію принципу правової визначеності як одного з найважливіших елементів верховенства права. Разом із тим наявність зайвих формальностей і процедур, ускладнюючих кримінальне провадження, не будучи при цьому об'єктивно необхідними, перешкоджають здійсненню кримінального процесу, реалізації права кожного на справедливий суд, що гарантоване ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Із цих позицій процесуальна форма постійно еволюціонує, вона потребує вдосконален-

ня, впровадження нових правил та інститутів, які є найбільш потрібними для вирішення завдань кримінального судочинства, захисту прав і законних інтересів суб'єктів кримінально-процесуальних відносин, інтересів суспільства й держави.

Наукове розроблення проблеми кримінально-процесуальної форми передбачає важливість обґрунтування найбільш доцільного порядку кримінального провадження, його диференціації з урахуванням публічних і приватних інтересів, що ним захищаються, принципів пропорційності, раціональності і процесуальної економії, що в сукупності з іншими засадами кримінального судочинства створюють оптимальні умови для забезпечення ефективного вирішення його завдань.

Список літератури: 1. *Аленін Ю. П.* Кримінально-процесуальне право України: підруч./ Ю. П. Аленін – Х.: Одиссей, 2009. – 816 с. 2. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права: учебник/ Ж.-Л. Бержель – М.: NOTA-BENE, 2000. – 575 с. 3. *Грошевий Ю. М.* Кримінальний процес: підруч./ Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна. – Х.: Право, 2010. – 608 с. 4. *Лобойко Л. М.* Кримінально-процесуальне право: курс лекцій /Л. М. Лобойко – К.: Істина, 2008. – 456 с. 5. *Мельник С. М.* Процесуальна форма у кримінальному судочинстві України: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.09 / С. М. Мельник.– К., 2001. – 17 с. 6. *Недбайло П. Е.* Юридическая процессуальная форма: теория и практика: моногр./ П. Е. Недбайло, В. М. Горшенев. – М.: Юрид. лит., 1976. – 280 с. 7. *Павлушина А. О.* Теория юридического процесса: итоги, проблемы, перспективы развития: моногр./А. О. Павлушина. – М.: Юрлитинформ, 2009. – 472 с. 8. *Перлов И. Д.* Процесуальный режим рассмотрения уголовных дел на пленумах Верховных судов/ И. Д. Перлов // Сов. гос-во и право. — 1972. — № 1. — С. 101-108. 9. *Рахунов Р. Д.* Дифференциация уголовно-процесуальной формы по делам о малозначительных преступлениях / Р. Д. Рахунов // Сов. гос-во и право. — 1975. — № 12. — С. 10. 10. *Салищева Н. Г.* Административный процесс в СССР: учебник /Н. Г. Салищева. – М.: Юрид. лит., 1964. – 158 с. 11. *Смирнов А. В.* Уголовный процесс: учебник для вузов/ А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский. – СПб.: Питер, 2004. – 697 с. 12. *Якуб М. Л.* Процесуальна форма в советском уголовном судопроизводстве: учебник / М. Л. Якуб. — М.: Юрид. лит., 1981. — 144 с.

Проблеми кримінального процесу, криміналістики, судоустрою та прокуратури

ПРОЦЕССУАЛЬНАЯ ФОРМА: СУЩНОСТЬ И ЗНАЧЕНИЕ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

Трофименко В. М.

Статья посвящена анализу проблемы понятия и содержания уголовно-процессуальной формы как юридической дефиниции в целом, так и с точки зрения научных исследований процессуальной формы учеными различных отраслей права.

Ключевые слова: процессуальная форма, уголовный процесс, уголовно-процессуальная форма, судопроизводство.

JUDICIAL FORM: ESSENCE AND VALUE IS IN A CRIMINAL TRIAL

Trofimenko V. M.

The article is devoted the analysis of problem of concept and maintenance of criminal-judicial form, through the prism of concept of judicial form, both legal concept on the whole and scientific researches of judicial form by the scientists of the different fields of law.

Key words: Judicial forms, criminal procedure, criminal-judicial form, legal proceeding.

Надійшла до редакції 11.04.2012 р.

УДК 343.98

А. Л. Дудніков,
канд. юрид. наук, доцент
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ПОНЯТТЯ «СПОСІБ ЗЛОЧИНУ»

У статті проаналізовані основні тенденції у визначенні у криміналістиці способу вчинення злочину, показані відмінності між кримінально-правовим і криміналістичним підходами до цього, обґрунтовано й запропоновано власне тлумачення категорії «спосіб злочину».

Ключові слова: спосіб злочину, структура способу злочину, спосіб учинення злочину

У зв'язку з потребами практики у криміналістиці надається велике значення дослідженню способу злочину. Його вивчення відіграє неабияку методологічну роль, що знаходить своє підтвердження в неформальному принципі криміналістики – «від спосо-

бу вчинення злочину – до способу його розкриття». Як відмічає Р. С. Белкін, спосіб учинення й приховування злочину, точніше, знання про нього, окреслюють шлях пізнання істини по справі, тобто метод розкриття і розслідування [1, с. 805].